

Bursa'daki Uygulamalar Işığında Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Meskenleriyle İlgili Düzenlemeler

Ali İhsan Karataş
Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Bu makalede Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin meskenleriyle ilgili yapılan bazı düzenlemeler ve bunların sebepleri üzerinde durulmaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin yaşama, ibadet, eğitim, ticaret, ikamet, mülkiyet ve seyahat gibi hakları bulunmaktaydı. Zimmiler kendi mahallelerinin yanında Müslümanlara ait mahallelerde de ikamet edebilmekteydiler. Bununla birlikte zaman zaman onlarla ilgili bazı düzenlemeler yapılmıştır. Meskenleriyle ilgili düzenlemeler de bunlar arasındadır. Gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu mahallelerde her hangi bir kısıtlamaya gidilmemişken Müslüman mahallelerinde ikamet eden zimmiler için bazı sebeplerden dolayı birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Söz konusu sebepler arasında Müslüman mahallelerinden ev satın alan veya kiralayan zimmilerin mahalledeki çoğunluğu ele geçirmeleri endişesi, cami ve zaviye gibi ibadet mekanlarının yanındaki gayrimüslimlerin buraları kirletmeleri ve uygunsuz davranışlarla Müslümanları rahatsız etmeleri gibi hususlar yer almaktadır. Böyle durumlarda halkın

şikâyetlerini de dikkate alan yönetim zimmî evlerini bedelleri karşılığında Müslümanlara devretmiştir. Bununla birlikte bu uygulamaya çok yaygın değildir.

Abstract

The Regulations Concerning Accommodation of Non-Muslims in the Ottoman State in the Lights of Practices in Bursa

In this article, the regulations concerning accommodation of non-Muslims in Ottoman State and the reasons behind these regulations are studied. Non-Muslims in the Ottoman State were granted basic fundamental rights, such as the right to life, education, trade, worship, residency, ownership and free travel. They had the opportunity to live in Muslim quarters beside theirs. However, there were times when certain regulations were issued regarding them. One of these regulations is about their accommodation. While there was not any restriction in quarters where non-Muslims were majority of population, for certain reasons, some regulations were issued for non-Muslims living in Muslim quarters. Among these reasons are the change in the proportion of the population in favor of non-Muslims, and noise, pollution or disruption caused by the non-Muslims who lived in the vicinity of mosques and zaviyes. In these cases, considering complaints of public, the authorities transferred the houses to Muslims after the non-Muslims were compensated with the value of the house. However, this practice is not common

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Bursa, Gayrimüslimler, Mesken, Düzenleme

Key words: Ottoman State, Bursa, Non-Muslims, accommodation, Regulation

Giriş

Osmanlı Devleti, altı asırdan fazla süren mevcudiyetiyle tarihin en uzun ömürlü devletleri arasında yer almıştır. Kuruluşundan sonraki kısa bir süre içinde doğu ve batı istikametinde sınırlarını genişleten devlette gayrimüslimlerle ilişkiler çok önemli bir yer tutmaktadır. Birçok ırk ve din mensubunu sınırları içinde barındırmış olan imparatorlukta büyük ölçüde İslâm hukuku kuralları uygulanmış ve gayrimüslimlere de İslâm hukukunda mevcut olan “Zimmet akdi” hükümlerine göre muamele edilmiştir. İstanbul’un fethinden sonra gayrimüslimler ırk ve din farklılıkları dikkate alınarak Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler olarak “Millet sistemi” adı

altında üç millet halinde yeniden tasnif edilmiş ve her millet için kendi dindaşlarını temsil etmek üzere birer cemaatbaşı atanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde, fethedilen şehirlerdeki gayrimüslimlere İslâm hukukunda mevcut olan zimmet akdi gereği belli bir miktar vergi (cizye) ödemeleri karşılığında kendi şehirlerinde kalmalarına izin verilmiştir.¹ Cizye ödeyen zimmilerin mabetlerine büyük ölçüde dokunulmamış, ancak bazı büyük kentlerde şehrin en büyük kilisesi fetih sembolü olarak camiye çevrilmiştir. Gayrimüslimlerin inanç, ibadet, seyahat, eğitim ve ticaret hakları korunmuştur. Zaman zaman bu konularda bireysel bazı problemler yaşanmışsa da büyük ölçüde zimmet antlaşması kurallarına uyulmuştur.² Bununla birlikte

¹ İslâm hukuku gereği gayrimüslimlerden yaşlılar, kadınlar, çocuklar ve çalışamayacak durumda olan hasta ve sakatlardan cizye alınmamıştır. Bkz. Merginani, Ali b. Ebi Bekir, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi*, Mısır ts. II, 190; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkamu Ehli'z- Zimme*, Beyrut 1983, I, 48 vd; Becker, C.H., "Cizye", İA, MEB. Basımevi, İstanbul 1977, III, 200; Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1977, s. 103. "...ve cizyeye müstahak olmayan sabi ve zâhirü'l-ginâ olmayub pîr-i fâni ve 'âmel-mânde olub bir vechle kâr u kesbe ihrârı olmayanları hilâf-ı şer'-i şerif cizye taleb olunmaya..." B.Ş.S., (Bursa Şer'iyye Sicilleri) B121/6b.

² Osmanlı şehirlerindeki gayrimüslimlerin durumu hakkında şu kaynaklara bakılabilir: Reşit, Ahmet, *Ekalliyetlerin Himayesi*, Matbaai Ebuzziya, İstanbul 1933; Jennings, C. R., "Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. XXI, Part. III, E.J.Brill, Leiden 1978, s. 225-293; Aynı müellif: *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York University Pres, New York and London 1993; *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (Ed: Benjamin Braude- Bernard Lewis), Holmes & Meier Publishers, Inc. New York-London, 1982; Gradeva, Rossitsa, "Orthodox Christians in the Kadı Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century", *Islamic Law and Society*, E.J. Brill, Leiden 1997, vol. 4, no. 1, s.37-649; Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1989; Soykan, T. Tankut, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, Ütopya Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000; Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001; Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992; Aynı müellif: *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Basın Yayınları, İstanbul 1996; Küçük, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, IV, 210; Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 217; Özel, Bilge, *Non-Muslims in Sivas at the end of the 18th and beginning of the 19th centuries*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2002; Çiçek, Kemal, *Zimmis (Non-Muslims) of Cyprus in the Sharia Copurt: 1110/39 A.H. /1698-1726 A.D.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) The University of Birmingham, Birmingham 1992; Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi- Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004; Karataş, A. İhsan, *Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa'da Gayri Müslimler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005.

kıyafet, mabet inşa ve tamiri gibi konularda zaman zaman gayrimüslimlerle ilgili bazı düzenlemeler yapılmıştır. Yerleşim alanlarıyla ilgili düzenlemeler de bunlar arasındadır. Bu makalede Bursa'daki uygulamalar örnek alınarak Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin meskenleriyle ilgili düzenlemelerin neden ve yöntemleri ele alınmaya çalışılacaktır.

I- Yerleşim Alanlarının Oluşumu

Osmanlı Devleti'nde iskân politikası gereği fethedilen yeni şehirlerde genellikle Müslümanlarla gayrimüslimler aynı mahalleleri paylaşmışlardır. Bununla birlikte diğer İslâm toplumlarında olduğu gibi³ Osmanlı Devleti'nde de gayrimüslimlerin Müslümanlardan ayrı olarak ikamet ettikleri mahalleleri olmuştur. Ancak söz konusu yerleşim alanları zimmilerin toplumdan soyutlanmalarına sebep olacak şekilde oluşturulmamıştır. Gayrimüslimlere gösterilen ilk yerleşim mahalleri dışındaki mesken alanları tabii seyrinde gelişmiştir. Zira şehirlerin fethedilmesinden sonra ilerleyen zaman içinde mahallelerin oluşması veya ikamet edilecek yerlerin tercih edilmesi, insanların içinde bulunduğu psikolojik ve sosyal şartlarla ilgilidir. Diğer bir ifadeyle insanlar ikamet edeceği yeri seçerken tabii olarak başta akrabalarının, hemşerilerinin veya dindaşlarının bulunduğu bölgeleri tercih etmektedirler.⁴ İslâm toplumlarındaki gayrimüslimlerin yerleşim alanlarını değerlendiren Bernard Lewis söz konusu hususu şu ifadelerle dile getirmiştir: *“Müslümanların kutsal toprağı Hicaz ile birkaç kutsal yer dışında kendilerine kapalı hiçbir bölge yoktu. Fas, bazen de İran haricinde zimmiler ne coğrafi olarak ne de mesleki anlamda gettolara kapatıldılar. Bir bütün olarak Hıristiyanlar ile Yahudiler Müslüman şehirlerinde kendi mahallelerini kurmak gibi bir eğilim içinde olmuşlarsa da, bu Hıristiyan Avrupa'sındaki gettolar gibi yasal olarak zorunlu kılınmış bir kısıtlama değil, doğal bir toplumsal gelişmeydi.”*⁵

³ Müslümanlar tarafından kurulan şehirlerde gayrimüslimlerin iskanı için bkz. Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 197 vd.

⁴ Gayrimüslimler kendi dindaşlarının yanında kalmayı önemsiyorlardı. Hatta bazen komşularından din değiştirerek Müslüman olanların kendi mahallelerinden çıkarılmalarını isteyenler bile vardı. 1572'de, Bursa'da Yasef oğlu İsmail adındaki bir Yahudi mahkemeye müracaat ederek; Yahudi iken ihtida edip Müslüman olan Mehmed bin Abdullah'ın hâlâ Yahudilerle beraber kaldığından şikayetçi olmuş ve adı geçen şahsın mahallelerinden çıkarılmasını istemiştir. Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, Bursa Eski Basma ve Yazma Eserler Kütüphanesi, Genel no: 4519 - 4522, II, 315.

⁵ Lewis, Bernard, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, İmge Kitabevi, (çev. B. Sina Şener) Ankara 1996, s.40.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler için mahalle tahsisi, kuruluş döneminin başkenti olması hasebiyle ilk önce Bursa'da gerçekleşmiştir. Fetih sırasında (1326) yalnızca etrafı surlarla çevrili hisardan oluşan Bursa, bu tarihten hemen sonra hisarın dışına taşarak genişlemiştir. Fetihden önce Bursa'da Rumlar yaşamaktaydı. Şehir Orhan Gazi tarafından fethedilince Hisar içinde ikamet eden ve savaş sırasında yerlerini terk etmeyen Rumlar hisarın dışında iskan edildiler. Rumlardan boşalan evlere ise Müslümanlar yerleştirildi. Daha sonra şehre gelen Yahudi ve Ermenilerin ikametleri için de değişik bölgelerde yer tahsis edildi. Başkent oluşu, ilmi-kültürel bir merkez ve doğu ile batı arasında önemli bir ticaret noktası olmasından dolayı kısa sürede nüfusu bir hayli artan şehirde, ilk dönem Osmanlı sultanlarının da yönlendirmeleriyle çok sayıda yerleşim alanları oluştu. Mesela I. Murad ve II. Murad külliyelerini Hisar'ın batısına, Yıldırım Bayezid ve Çelebi Sultan Mehmet ise doğu tarafına yapılarak Bursa'nın bu istikametlerde büyümesini sağlamışlardır. Böylece Hisarın dışında gayrimüslimlerden başka Müslümanlar için de çok sayıda mahalle oluşmuştur.

İlk zamanlar hem Müslümanlar hem de gayrimüslimlerin mahalle sayıları azdı. Ancak önemli bir cazibe merkezi olması nedeniyle fethi takip eden yıllarda çok sayıda Müslüman ve gayrimüslimin şehre gelmesiyle kısa sürede mahalle sayıları arttı. 15. asırda Bursa'da tam olarak kaç mahalle olduğunu bilmiyoruz. Halil İnalçık, 16. asırda Bursa'da 168 mahalle olduğunu belirtirken⁶ Neşet Köseoğlu aynı yüzyılla ilgili 247 mahalle ismi vermektedir.⁷ Bu mahallelerden bir kısmı gayrimüslimlerin ikametlerine ayrılanlardan oluşmuştur. Söz konusu mahallelerin kaç tanesinin tamamen gayrimüslim mahallesi olduğu hakkında bilgi bulunmamakla birlikte bu konuda net rakamlar veren tek şahıs Evliya Çelebi'dir. Evliya Çelebi XVII. yüzyılda Bursa'da 7 Ermeni, 9 Rum, 6 Yahudi olmak üzere toplam 22 gayrimüslim ve 1'de Kıpti mahallesi olduğunu belirtmektedir.⁸

Tamamı veya büyük çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşan mahalleler genellikle bir birlerine komşu idiler. Bursa'nın fethinden sonra Rumlar Hisar çevresinde, Ermeniler Setbaşı civarında Yahudiler ise Altıparmak bölgesinde kümelenmişlerdi. İlerleyen zaman içinde her milletin oluşturduğu yeni mahalleler de adı geçen bölgelere bitişik veya yakın yerlerde kurulmuştur. Nitekim Rumların yoğun olarak yaşadıkları Demirkapı, Kayabaşı, Balıkpazarı ve Kırkmerdiven mahalleleri hisar çevresinde birbirlerine komşu iken, Ermenilerin ikamet ettikleri Mollaarap, Çobanbey, Namazgah,

⁶ İnalçık, Halil, "Bursa", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi) VI, 447

⁷ Köseoğlu, Neşet, *Tarihte Bursa Mahalleleri*, Bursa 1946.

⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314, II, 8.

Karaağaç ve Kurdoğlu mahalleleri de Setbaşı civarında oluşmuştur. Sonradan Bursa'ya gelen Yahudiler de ilk iskân edilen Yahudilerin mahallelerine yerleşmişlerdir. Bunun en önemli sebebi yeni gelenlere mahallenin eski sakinlerinin her açıdan yardımcı olmalarıdır. İnsanlar tabii olarak iyi ve kötü günlerini beraberce paylaşabilecekleri, ortak duygu ve düşünceye sahip şahıslarla komşuluk yapmayı arzu ederler. Özer Ergenç'in ifadesiyle "Ayrı zimmî mahallelerinin varlığı, doğal olarak inanç ve gelenek birliğine sahip kimselerin yan yana yaşamalarının daha rahat oluşuna ve merkezî otoritenin zayıf bulunduğu Osmanlı öncesi dönemlerin koşullarının, yerleşmeye yaptığı etkilere bağlanabilir."⁹

Gayrimüslimler, kendi mahallelerinin dışında Müslümanlara ait mahallelerde de ikamet edebilmekteydiler.¹⁰ Bir zimmî halktan birine olduğu gibi imam, müderris ve kadı gibi şahıslara da komşu olabiliyordu.¹¹ Gerek İslâm hukuku gerekse Osmanlı yönetim anlayışında bu konuda bir sakınca görülmemiştir.¹² Nitekim 1472-1909 yılları arasında ihtida edenlerle ilgili kayıtlara bakıldığında Bursa'da bu tarihler arasında Müslüman olan zimmîlerin kırk üç ayrı mahallede oturdukları belirlenmiştir.¹³ XVIII. asır tereke kayıtlarını esas alarak yaptığımız incelemede de Bursalı olduğu anlaşılan 442 gayrimüslimin toplam 46 mahallede ikamet ettikleri tespit edilmiştir.¹⁴ Terekesi kaydedilmeyenlerin olabileceği de dikkate

⁹ Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, (ed: Osman Okyar, Halil İnalçık), Meteksan Limited Şirketi, Ankara 1980, s. 105.

¹⁰ Kayseri'de zimmîlerin izole edilmediklerini ve gettoların olmadığını ifade eden Jennings, 1583 yılında şehirde mevcut olan 72 mahalleden 50'sinde Müslüman, 13'ünde Hıristiyan geri kalan 9'unda ise Müslüman ve zimmîlerin karışık ikamet ettiklerini tespit etmiştir. Ayrıca yazar 1576 yılında Amasya'nın 47 mahallesinden 6'sının, 1591 yılında Erzurum'un 20 mahallesinden 4'ünün karışık olduğunu ifade etmektedir. Jennings, agm., s. 280. 1785-1830 yılları arasında Ankara'nın toplam 107 mahallesinden 57'si Müslüman, 27'si zimmî, 23'de karışıktı. Bkz. Özdemir, Rıfat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo - Ekonomik Yapısı) 1785 - 1840*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 125. 18 ve 19. asırlarda Sivas'ın 59 mahallesinden 37'si karışıktı. Bkz. Özel, agt., s. 61.

¹¹ Jennings, agm., s. 181.

¹² Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin Müslümanlarla bir arada oturmalarını engelleyen bir hüküm bulunmazken bazı dönemlerde zimmîlerin Osmanlı tebaası olmayan ve "efrenç taifesi" olarak adlandırılan müste'men statüsündeki Avrupalılarla birlikte oturmaları yasaklanmıştır. 1822 yılında gayrimüslimlerin evlilikleriyle ilgili gönderilen bir fermanda zimmîlerin efrenç taifesinden kız almamaları ve onlara kız vermemeleri gerektiği hususu belirtildikten sonra onlarla birlikte oturmamaları ve evlerini kiraya vermeme-leri de istenmektedir. B.Ş.S., B358/61a; Kenanoğlu, age., s. 323.

¹³ Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s.30-32.

¹⁴ Karataş, agt., s. 23.

alınırsa bu sayının daha da artacağı şüphesizdir.¹⁵ Zira Gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları bilinen Balıkpazarı, Setbaşı ve Kuruçeşme gibi mahalleler, söz konusu 46 mahalle içinde yer almamışlardır.¹⁶ 17. yüzyıl mahkeme kayıtlarına göre Sofya'daki Hristiyanlar hakkında inceleme yapan Gradeva da zaman zaman yayınlanan fermanlara rağmen Osmanlı şehirlerindeki Müslüman ve gayrimüslimlerin iç içe yaşadıklarını şu sözlerle ifade etmiştir: “*Kentiçi gayrimenkul alım-satımlarına dair hemen hemen tüm belgeler, en azından onaltıncı yüzyıldan buyana, Balkan şehirlerinde dini veya etnik olarak ayrıştırılmış mahallelerin olmadığını göstermektedir. Belgeler satışa konu olan ev veya arazilerin etrafındaki komşularını ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Her ne kadar Şeyhülislamın verdiği bazı fetvalarda Hristiyanların bir caminin civarında veya Müslüman bir mahallede yaşamaları yasaklanmış, ayrıca artan gayrimüslim sayısına bağlı olarak mahalle camisine Müslümanların katılımının azalması durumlarında bazı Hristiyanların Müslüman mahallelerinden tahliyesi tavsiye edilmiş olsa da, hem mahallelerde hem de köy ve arazilerde her iki din mensupları birbirlerine komşuluk yapmışlardır.*”¹⁷

Gayrimüslimler, Müslüman mahallelerinde ikametleri yanında diledikleri gibi mülk sahibi de olabiliyorlardı. Bu gerçek, Şer’iyye Sicillerinde yer alan mülk satış kayıtlarında da açıkça müşahede edilmektedir.¹⁸ XVII. yüzyılın son çeyreğiyle ilgili yapılan bir

¹⁵ Ölen herkesin terekesi kaydedilmemekteydi. Bir terekenin kaydedilmesi için mirasın taksimi konusunda varisler arasında problem çıkması, varislerden birinin küçük çocuk olması veya uzun süredir kendisinden haber alınamayan bir durumda olması gibi sebepler gerekmemekteydi. Böyle durumlarda yerel idareciler terekeleri kontrol altına alırlardı. Bkz. Barkan, Ömer, L., “Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, c.III, sy 5-6, s.2; İnalçık, Halil, “XV. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Kaynakları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XV, sy. 1-4, s. 52; Özdeğer, Hüseyin, *1464-1640 Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988, s.10-11; Karataş, Ali İhsan, “Folklorümüzün Kaynaklarından Tereke Defterleri ve XVIII. Yüzyıl Bursa Tereke Kayıtlarından Örnekler”, *I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002, c, II, s. 691 vd.

¹⁶ Muhtemelen bu mahallelerde terekesi mahkeme kanalıyla taksim edilmesi gereken şahıslar çıkmamıştır. Bu nedenle terekeleri kayıt altına alınmamıştır.

¹⁷ Gradeva, agm., s. 49.

¹⁸ Zimmiler, gerek kendi aralarındaki gerekse Müslümanlarla yaptıkları her türlü alım satımlarını şer’i mahkemelere tescil ettirmektedirler. Ayrıca bu konuda yaşadıkları bütün problemleri de yine şer’i mahkemede çözüyorlardı. Mahkeme kayıtlarından, İslâm hukukunun alım-satımla ilgili kurallarının hem Müslümanlar hem de zimmiler için her hangi bir ayırım yapılmadan uygulandığı görülmektedir. Zira gayrimüslimlerin mülkiyet hakları devletin koruması altında idi. Bu nedenle onların mülklerine yönelik haksız uygulamalar gerek yerel mahkemelerce verilen kararlar gerekse Divan-ı Hümayun’dan gönderilen fermanlarla giderilmeye çalışılmıştır. Bkz. B.Ş.S., B92/32a; B175/23a.

çalışmada 1670-1698 yılları arasında Bursa'daki gayrimenkul satışlarında taraflardan en az birisini zimmilerin oluşturduğu 200 kayıt belirlenmiştir. Bu satışlardan 134'ü zimmilerin kendi aralarında, 66'sı ise Müslümanlarla zimmiler arasında gerçekleşmiştir. Müslümanlarla zimmiler arasındaki mülk alım-satımlarından 53'ü Müslümandan zimmiye, 13'ü ise zimmiden Müslümana yapılmıştır.¹⁹ XVIII. asırla ilgili yaptığımız incelemede de bu yüzyılda Bursa'da, taraflardan birisini gayrimüslimlerin oluşturduğu mülk alım-satım kayıt sayısı 816'dır. Bunlardan 708'i gayrimüslimlerin kendi aralarında, 36'sı Müslümandan zimmiye, 72'si zimmiden Müslümana olmak üzere toplam 108'i ise Müslümanlarla gayrimüslimler arasında gerçekleşmiştir. Söz konusu durum diğer Osmanlı şehirleri için de geçerlidir.²⁰

II- Meskenlerle İlgili Düzenlemeler

A- Meskenlerin Tahliyesi

Farklı din ve etnik kökene sahip olanların yerleşmeleriyle şehrin nüfusunun kısa süre içinde birkaç katına çıkması başlangıçta fazla sorun teşkil etmezken, bu durum daha sonraki yıllarda bazı problemlerin doğmasına sebep olmuştur. Bu problemlerden bir kısmı şehrin büyümesine bağlı olarak ortaya çıkan yerleşim alanlarıyla ilgilidir. Yukarıda da belirtildiği üzere Bursa'nın fethi sırasında Hisar'a yerleştirilen Müslümanlar, daha sonraki yıllarda Hisar'ın dışında da yeni mahalleler kurmuşlardı. Böylece Hisar'ın dışında

¹⁹ Düzbakar, Ömer, *XVII. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Ekonomik ve Sosyal Hayat*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 65.

²⁰ Jennings, 17. yüzyıl Kayseri zimmileriyle ilgili yaptığı çalışmasında tespit ettiği 1765 mülk alım-satım işleminin 206'sının Müslümandan zimmiye, 102'sinin zimmiden Müslümana yapıldığını, diğerlerinin ise Müslümanlar veya gayrimüslimlerin kendi aralarında gerçekleştiğini tespit etmiştir. Bkz: Jennings, agm., s. 247, 292. Sofya ile ilgili inceleme yapan Gradeva, 17 yüzyılda şehirde gerçekleşen mülk alım-satımlarının önemli bir kısmının Müslümanlarla zimmiler arasında gerçekleştiğini belirtmektedir. Gradeva'nın tespitlerine bu yüzyılda kayıtlara geçen alım satımlardan 1617/1618'de %27, 1619'da %26, 1680'de %16 ve 1684'te %24'ü Müslümanlarla zimmiler arasında yapılmıştır. Bkz. Gradeva, agm., s. 49. 17. yüzyılda üç adet Ankara Şer'iyye Sicilleri'ne göre tespit edilen 179 ev alım-satım kaydından 120'sinin Müslümanlar, 38'sinin gayrimüslimler, 21'inin ise Müslüman-gayrimüslim arasında gerçekleştiği belirlenmiştir. Bkz. Taş, Hülya, *XVII. Yüzyılda Ankara*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2004, s. 249. Sivas'la ilgili yapılan bir çalışmada da 18. asrın sonları ve 19. asrın başlarında gerçekleştiği tespit edilen toplam 352 mülk satışından 205'i Müslümanlar, 98'i gayrimüslimler arasında gerçekleşirken 49'u Müslümanlarla zimmiler arasında (Müslümandan zimmiye 39, zimmiden Müslümana 10) yapılmıştır. Bkz. Özel, agt., s. 296.

hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler kendi yerleşim alanlarını genişletmeye çalışmakta ve fırsat buldukça birbirlerinin mahallelerinden ev ve arsa alma gayreti içine girmektedirler. Görülen o ki, bu mücadele, devletin sürekli müdahalesi olmasa da tabii seyri halinde el altından devam etmekteydi. Bununla birlikte birtakım endişeler ve Müslümanların şikâyetlerine binaen gayrimüslimlerin meskenleri konusunda devletin bazen müdahil olduğu ve söz konusu evleri tahliye ettirdiği zamanlar olmuştur.

1- Mahalle Hakimiyetinin Kaybedilme Endişesi

Burada önemle üzerinde durulması gereken husus, söz konusu müdahalenin hangi durumlarda gerçekleştiğinin tespit edilmesidir. Bu konuyu tespit etmemize yardımcı olan kaynaklar, müdahalenin gerçekleştiğini ihtiva eden kayıtların bizzat kendileridir. Zira gayrimüslimlerin yerleşim alanlarıyla ilgili kısıtlayıcı kararların yer aldığı kayıtlarda bu uygulamanın sebepleri de açıkça zikredilmekteydi. Söz konusu belgelere bakıldığında müdahale sebeplerinin başında zimmilerin Müslüman mahallelerinden yer alarak nüfuslarını artırdıkları, böylece mahalle çoğunluğunu ele geçirebilecekleri endişesi gelmektedir.

Varlıklı zimmilerin yüksek meblağlar ödeyerek evleri satın almaları, Müslümanların da daha çok para kazanmak amacıyla evlerini gayrimüslimlere satmaları ve bu durumun zaman içinde nüfus çoğunluğu ve mahalle hakimiyetinin Müslümanların aleyhine dengeyi bozacak bir hale gelmesi, mahalle halkını tedirgin ediyordu.²¹ Dolayısıyla böyle bir durum vaki olduğunda bu hususta

²¹ Yapılan araştırmalardan Osmanlı şehirlerindeki gayrimüslimlerin nüfus artış oranının Müslümanlara göre daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Jennings, XVI. Yüzyılda bazı Osmanlı şehirlerinde gayrimüslimlerin nüfus artış oranlarının Müslümanlara göre daha yüksek olduğunu belirlemiştir. Jennings, Ronald. "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum." *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 7, No 1, (Jan., 1976), s. 56. Benzer durum diğer şehirler için de geçerlidir. Nitekim Osmanlılar döneminde Anadolu'daki bazı şehirlerde genel olarak Müslüman aile başına düşen çocuk sayısı 2.30 iken gayrimüslimlerde bu oranın 2.62 olduğu belirlenmiştir. Demirel, Ö.-Gürbüz, A.-Taş, M., "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1992, I, 108. 1700-1730 yılları arasında Ankara'da aile başına düşen çocuk sayısı Müslümanlarda 2.4, zimmilerde ise 2.7'dir. Demirel, Ömer, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, Ankara 1990, c. LIV, sy. 211, s. 952. 1771-1810 yılları arasında Tokat'ta aile başına düşen çocuk oranının zimmilerde daha yüksek olduğu görülmektedir. Özdemir, Rifat, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)", *Belleten*, Ankara 1990, c. LIV, sy. 211, s. 1029. XVIII. asır Bursa'sıyla ilgili

devletin hassasiyetini de bilen Müslümanlar, meseleyi bazen yerel mahkemelere, bazen de doğrudan Divan-ı Hümayun'a taşıyarak kendi aleyhlerine olan bu gelişmenin engellenmesini istiyorlardı. 1560 yılında Manisa'da bu hususla ilgili bir problem yaşanmıştı. Söz konusu şehirde A'malar Mahallesi halkı mahkemeye başvurarak Manisa'da genellikle vakıf odalarında ikamet eden Yahudilerin fazla para vererek Müslümanlara ait evleri satın aldıklarını, böylece Yahudi nüfusun arttığını bu nedenle mahalledeki camiye Müslüman cemaatin gitmediği ve caminin muattal kaldığını, daha önce Yahudilere ev satılmaması konusunda kanun olduğunu dile getirmişler ve Yahudilere ev satılmaması için yeni bir emrin verilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun'dan "*min ba'd Yahudiler Müslümanlardan ev satın almayup men' eyleyesiz*" emrini içeren bir ferman gönderilmiştir. Fermanda Manisa Kadısı'nın adı geçen mescide giderek etrafındaki evleri teftiş ve kaçının Yahudilerce alındığını tespit etmesi de istenmiştir. Bu emir gereği yapılan teftişte Yahudilerin söz konusu mahalleden otuz bir haneyi satın aldıkları ve dört mabetlerinin olduğu belirlenmiş, ayrıca beş hanenin de Hristiyanların elinde olduğu anlaşılmıştır.²²

Halkının tamamı veya büyük çoğunluğu zimmilerden oluşan mahalleler için böyle bir endişe söz konusu değil iken Müslümanların çoğunlukta olduğu mahallelerdeki değişimler devletin de hassasiyetle üzerinde durduğu meselelerdendi.²³ Bu yüzden değişik zamanlarda ilgililere gönderilen fermanlarla bu konu gündeme getiriliyor ve Müslüman evlerinin hiçbir şekilde zimmilere satılmaması isteniyordu. 1729 yılında bu meselenin takibi ile görevlendirilen İstanbul hassa mimarbaşına gönderilen bir fermanla konuyla ilgili şu ifadelere yer verilmiştir: "*Âsitane-i saadet âşiyane ve havâlisinde*

yaptığımız çalışmada da bu yüzyılda aile başına düşen çocuk sayısı Müslümanlarda 2.08, gayrimüslimlerde ise 2.66 olarak tespit edilmiştir. Karataş, agt., s. 46. XIX. Yüzyılda ise aynı durum Müslümanlarda 2.28, gayrimüslimlerde ise 3.38'dir. Kurt, Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1998, s. 92. Görüldüğü üzere her iki asırda da Bursa'da aile başına düşen çocuk sayısı gayrimüslimlerde daha yüksektir. Ayrıca XIX yüzyılda her iki topluluk içinde aile başına düşen çocuk sayısı bakımından bir artış görülmekle birlikte bu artış Müslüman ailelerde %0.20, gayrimüslimler de ise %0.74 olmuştur. Osmanlı şehirleriyle ilgili bu durumun zaman zaman mahalle hakimiyetinin kaybedilmesiyle ilgili kaygının artmasında etkili olduğu düşünülebilir.

²² Emecen, Feridun M., *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*, Eren Yayınları, İstanbul 1997, s.62, 105-109.

²³ Zimmilerin çoğunluğu ele geçirme ihtimalinin olmadığı mahallelerde Müslümanların gayrimüslim evlerinin tahliyesiyle ilgili talepleri kabul edilmemekteydi. Bkz: *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1998, I, 176.

gerek mîlk ve gerek vakıf eyadîi islâm'da olan menazil gerek sağır ve gerek kebir kefereye furuht olunması memnuattan olub ve bundan akdem husus-u mezbur için kerrâren ve merrâren evamiri celilül ünvan şeref-yafte-i sudur olmuşken bazı kimesneler hafiyeten ve bazıları dahi harik sebebi ile alenen kefereye furuht eyledikleri tahkiken haber virilmekle işbu emri şerifi âlişan ısdâr kılınmıştır. Fimabaad Âsitane ve havalisinde eyadîi İslâm'da olan menazil gerek sağır ve gerek kebir ve gerek arsay hâliyedir kefereye furuht olunmayub şöyleki bundan sonra hafiyeten furuht ihtimali olur ise haber virildiği anda kefereye yedinden nez'ü tahlis ve sahibi evveline zabt sahibi evveli vefat etmiş bulunur ise ehli islâm'dan talib olanlara bilâ tevakkuf değer behasile virdirilüb bu husus sen ki hassa mimar başı mumaileyhsin uhdei ihtimamına ihâle kılınmağla bu hususu aleddevam tecessüs ve tefahhustan hâli olmayub kefereye furuht iden her kim olur ise olsun haber aldığı gibi ehli islâma virilmek üzere huzuru asefiye ilâm eyleyip bu hususda tehavün ve taksirden gayetül gaye ihtiraz ve mücanebet eylemen babında fermanı alışanım sadır olmuştur..."²⁴

Buna rağmen şehirlerde uyarıları dikkate almayan ve evlerini gayrimüslimlere satanlar oluyordu. Bursa'da da konuya örnek olabilecek birkaç olay yaşanmıştı. Mesela, 1782 yılında Selçukhatun Mahallesi sakinlerinden yaklaşık yirmi kadar Müslüman mahkemeye başvurarak şu iddiada bulunmuşlardı: "Bu güne kadar mahallemizde Müslümanlara ait evler gayrimüslimlere satılmamaktaydı. Ancak son zamanlarda bazı Müslümanlar evlerini fazla para veren zimmilere satmaya başladılar. Herhangi bir önlem alınmazsa bu tür satışlar yaygınlaşacak ve bu da Müslümanların azalmasına sebep olacaktır. Bu endişeyle daha önce mahalle sakinleri olarak Müslüman evlerinin zimmilere satılmaması konusunda anlaşmıştık. Ancak Seyyid Mahmud, Seyyid Hüseyin, Hüsniye Hanım ve bir müddet önce vefat eden Hacı Ali Ağa adlı şahıslar anlaşmayı ihlal ederek evlerini gayrimüslimlere sattılar. Biz bu durumdan şikayetçiyiz ve söz konusu evlerin eski sahiplerine iade edilmesini istiyoruz." Mahkeme, davalıların da iddiayı kabul etmeleri üzerine zimmilere satılan evlerin Müslümanlara iade edilmesine karar vermiştir.²⁵

Benzer bir olay da Bursa'nın Kelesan Köyü'nde yaşanmıştı. Köy sakinleri Divan-ı Hümayun'a başvurarak köylerindeki gayrimüs-

²⁴ Bkz. Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 105. 1803 yılında yayınlanan benzer bir ferman bkz. Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, II, 1009 vd.

²⁵ B.Ş.S., B215/59a.

limlerin Müslümanlara ait evleri satın alıp mesken olarak kullandıklarını, ayrıca Müslümanları taciz ettiklerini bildirmiş ve yardım istemişlerdir. Bunun üzerine 1799 yılında Bursa kadısı ve mütesellimine hitaben yazılan bir emirle şikayete konu olan iddiaların gerçek olup olmadığı, eğer gerçek ise iyice araştırılması, şimdiye kadar kaç evin zimmilere satıldığı ve bu evleri alan gayrimüslimlerin kimler olduğunun tespit edilerek merkeze bildirilmesi istenmiştir.²⁶

Yukarıda bahsedilen örneklerle ilgili verilen kararların uygulanıp uygulanmadığıyla ilgili bilgi bulunmamakla birlikte Tanzimat yıllarında mahkemeye intikal eden alacak davasıyla ilgili bir kayıttan bu tür vakaların, zimmilerin evleri boşaltmalarıyla sonuçlandığını göstermektedir. 1845 tarihli belgeye göre Umurbey Mahallesi sakinlerinden Sogmon veled-i Karabet adlı zimmi, mahkemede, Osman bin Abdullah'a ait bir evi kendisi için satın almak üzere Ahmed bin Mehmed'i vekil tayin ettiğini, Ahmed'in de bu vekaletle evi üç bin beş yüz kuruşa satın aldığını, evde bir müddet oturduktan sonra mahallede sakin Müslümanların "*menzil-i merkûm İslâm menzildir*" diyerek oturmasına razı olmadıklarını, bu nedenle evi boşalttığını ve satılması için tekrar Ahmed'i vekil tayin ettiğini belirtmektedir.²⁷

Müslümanlara ait evlerin yalnızca satılmasıyla değil zimmiler tarafından kiralanmasıyla da mahalledeki Müslüman halkın azalması söz konusuydu ve bu mesele de önemli bir sorun olarak görülmekteydi.²⁸ Zira bu durum da mahalle açısından Müslüman-

²⁶ "...imdi siz ki Mevlânâ ve mütesellim-i mûmâ ileyhimâsız husûs-ı mezbûrun tahkiki lâzimededen olmağla karye-i mezbûrede sâkin ehl-i İslâmın inhâları üzere ehl-i İslâm kadimden sâkin olageldikleri menâzili re'âyâ tâifesi birer takrib iştirâ ve derûnlarında mütemekkin iken ehl-i İslâm müteazzi olduğu vâkı'a mutâbıktır ve nefsü'l-emre muvâfık olduğu hâlde kadimden ehl-i İslâm sâkin olageldiği menâzilden iştirâ olunan kaç aded menzildir ve iştirâ eden zimmilerin isimleri nedir ve kangı târihten beru iştirâ olunmuşdur yoksa bir vesile ile re'âyâdan akçe almak ve tercim ettirmek sûretinde tasfiye(?) kâbilinden bir madde midir şer'le ru'yet ve ahâliden vesâir bi-garaz mevsûku'l-keâm kimesnelerden etraflıca suâl ve gereği gibi taharrî ve tahkik ederek şek ve şübheden ve ğadr ve himâyeden 'ârî vecihle tahkik ve hakikat-ı keyfiyeti 'alâ vechi's-sıhha der- 'aliyyeye tahrîr ve i'lâma mübâderet ve hâzıra ri'âyet ve tam'a teba'iyet-i birle vâkı'n hilâfını tahrîrden mübâ'adet olunmak bâbında fermân-ı 'âlîşânım sâdır olmuşdur..." B.Ş.S., B288/3b.

²⁷ Belgenin devamında evin, zimminin vekili olan Ahmet tarafından başka bir Müslümana altıbin kuruşa yeniden satıldığı, ancak bu paranın tamamının Sogmon'a verilmediği, bu sebeple aralarında anlaşmazlık çıktığı ve bu durumun sulhla sonuçlandığından bahsedilmektedir. B.Ş.S., C10/50b

²⁸ "... Merhûm ve mağfûrun leh Sultan Ahmed Hân tâbe serâhûnun karye-i mezbûrede binâ ve ihyâ eyledükleri câmi'-i şerif civârında ehl-i İslâm sâkin iken keferre tâifesi ziyâde bahâ ile tâlib oldukca tam'-ı hâmlarından nâşi bâzısı bey'-i kat'î ile ve bâzısı icâre ile menzillerini keferre ve Yehûd tâifesine

gayrimüslim dengesini bozmaktaydı. Temel espri dengenin gözetilmesi olunca ev kiralama yoluyla da çoğunluğu oluşturmaya çalışan zimmilere müsaade edilmemekteydi. 1796 yılında Hacıskender Mahallesi sakinleri Divan'a yazdıkları dilekçelerinde camiin yakınlarında Müslümanlara ait evlerin gayrimüslimlere kiraya verilmesi yüzünden mahalledeki Müslüman cemaatin azaldığını iddia etmişler ve söz konusu evlerin eski sahiplerine veya başka Müslümanlara iade edilmelerini istemişlerdi. Bu şikayeti değerlendiren merkezi idare, iddianın doğru olup olmadığını araştırmak üzere Bursa'ya bir heyet göndermişti. Heyet incelemesini tamamlamış ve iddianın doğru olduğunu kanıtlayan delillerle birlikte merkezi idareye bir rapor sunmuştu. Heyetin raporunda adı geçen mahallede Müslümanlara ait yirmi üç evin gayrimüslimlere kiraya verildiği belirtildikten sonra kiraya verenlerin isimleri de listelenmiştir. Evlerin eski sahiplerine iade edilmesinin istendiği rapora göre evlerini gayrimüslimlere kiraya veren Müslümanlar şunlardır:²⁹

Kiraya veren	Ev sayısı
İmam ve müderris Kefevizade Mehmed Raşid	3
Müezzin ve müderris Levhizade Mehmed Said	2
Mezarcı Kara Mehmed	1
Berber Halil	1
Molla Lütfullah	1
Nalbur Mehmed	1
Ebu Bekir	1
Nalbant Mustafa	1
Mercimek	1
Katırcı Salih	1
Kutnucu Emin	1
Camcı Ali	3
Mahmud	1
Çeşmeci İbrahim	1
Küçükzade'nin varisleri	1
Kayış İbrahim	1
Serrac Mustafa	2
Toplam:	23

virüp yevmen fe-yevmen kefere ve Yehûd tâifesi civâr-ı câmi'-i şerîfde ziyâde oldukca killet-i cemâ'ate bâ'is ve câmi'-i şerîf mu'attal kalmağın....”
İstanbul Ahkâm Defterleri, I, 128.

²⁹ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Cevdet Adliye, 2786.

Gayrimüslimlerin bu listede belirtilen evlerden tahliye edilip edilmedikleriyle ilgili bir belgeye rastlanılmadı. Dolayısıyla uygulamanın nasıl gerçekleştiğiyle ilgili bilgimiz bulunmamaktadır. Ancak yukarıda örnek olarak verilen Manisa'daki duruma bakıldığında benzer uygulamanın Bursa'da da gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Manisa'da Müslümanlara ait evleri satın alan Yahudiler bir liste halinde yazılmış ve Manisa kadısından bu evlerin tahliye ettirilmesi istenmişti. Birkaç yıl sonra Yahudilerin Divan'a yazdıkları bir dilekçede söz konusu evlerin kanuna aykırı olarak kendilerinden alındığını şikâyet etmeleri ve işlemin iptal edilmesini istemeleri üzerine şehzade lalasına gönderilen bir hükümlerle kanuna aykırı yapılan işlemlerin durdurulması istenmiştir.³⁰ Burada her ne kadar konuyla ilgili bir şikâyet mevzubahis olsa da ferman gereği bu durumdaki evlerin tahliye ettirildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla aynı durumun Bursa'daki vakalar için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte, zimmilerin, meskenleri boşaltma konusunda isteksiz davrandıkları, hatta değişik yollarla tahliye fermanına mükabil kendi lehlerine fetva ve ferman alarak bedelleri karşılığında evleri almaya talip olanlara bu işten vazgeçmeleri için baskı yaptıkları da belgelerden anlaşılmaktadır. Bursa'da Hoca-mehmedkaramani Mahallesi'nde yer alan Eyyüb Efendi Camii çevresindeki zimmi meskenleriyle ilgili yaşanan bir problemde Divanı-ı Hümayun söz konusu evlerin tahliyesi yönünde karar vermişti. Ancak evlerin satışının tamamlanması ve bedellerinin ödenmesinden sonra söz konusu şahısların "*şirrete sâlik olub nefsü'l-emre muhâlif aldıkları fetevâ-yı şerife mücibince fermân-ı şerif isdâr ve menzil iştirâ eden kimesneleri ta'cize*" başlamaları üzerine durum mahkemeye intikal etmiştir.³¹

³⁰ Emecen, age., s. 63.

³¹ Der-i devlet-i mekîne 'arz-ı dâî kemîne budurki Bursa'da Hoca Mehmed Karamanî Mahallesi'nde vâki' e'îzze-i kirâmdan merhûm Eyyub Efendi câmi'î şerifinin etrafında olan müslimin menzillerin nasârâ tâifesi tetric ile iştirâ ve temellük idüp taklil-i cemâ'ate bâ'is ve bâdi olmalarıyla mahalle-i mezbûrede sâkine bakiye-i müslimin der-sa'âdete nefsü'l-emri i'lâm ve istiftâ ve sene-i mâziye şehri Ramazânî'l-mübâreki evâili ile müverrah fermân-ı şerif isdâr idüp civâr câmi'î şerifde olan nasârâ ile mürâfa'a ve yedlerinde olan menziller kadimden ehl-i İslâm yedlerinden müşterâ idügi lede's-şer' sâbit olmağla tahliye ve müslimine bey'a cânib-i şer'den tenbih olunub beyne'n-nâs iki aydan mütecâviz zaman nidâ ve müzâyede olunub rağabât-ı nâs inkitâ'ından sonra her biri semen-i misline bir müslime bey' ve kabz-ı semen itmişler iken şirrete sâlik olub nefsü'l-emre muhâlif aldıkları fetevâ-yı şerife mücibince fermân-ı şerif isdâr ve menzil iştirâ eden kimesneleri ta'cize şurû' eylediklerinde şirret olduğu mukarrer olmağın isgâ olunmayub muârazadan men' olundukları der-i deyâ-nevâl ve turâbına 'arz olundu bâkî fermân veliyyü'l-emrindir tahrîren fi'l-yevmi's-sân şehri Rebî'ül-evvel li-sene ihdâ ve işrine ve mietün ve elf. Mine'l-'abdi'd-dâî li'd-devleti'l-'aliyye-i şerif el-kâdi bi-medine-i Bursa. Cevdet Adliye, 868.

Kiralama nedeniyle mahkemeye intikal eden benzer bir olay da Hocaalizade Mahallesi'nde yaşanmıştı. 1801 yılında mahalle ileri gelenlerinden bir grup Müslüman, mahkemede, mahallelerinde İmam Hacı Abdülkerim Efendi'nin evinde kiracı olarak oturan Mardros ve hanımı İrenhem bint-i Kirkor hakkında şunları iddia etmişlerdir: "Söz konusu evde oturma hakkı eskiden beri Müslümanlara aittir. Bu tür evlerin zimmilere kiraya verilmesi fermanla yasaklanmıştı. Müslüman cemaatin azalmaya başladığı ve bu uygulamanın diğer mahallelere de sirayet edeceği endişesiyle adı geçen şahısların evi tahliye etmelerini istedik. Ancak onlar evden çıkmadıkları gibi Müslümanlara düşmanlık etmeye ve çirkin sözler söylemeye başladılar. Bu yüzden mahalledeki Müslüman halk rahatsızlık içindedir. Bu problemin çözülmesini istiyoruz." Şikayeti değerlendiren mahkeme, adı geçen gayrimüslimlerin evi tahliye etmelerine ve söz konusu evin bir daha gayrimüslimlere kiraya verilmemesi için ev sahibinin uyarılmasına karar vermiştir.³²

Müslümanların, zimmilerin kiraladıkları dükkânlar konusunda da zaman zaman rahatsızlık içinde oldukları ve buraların Müslümanlara devredilmesi için mahkemelere başvurdukları görülmektedir. 1574 yılında Bursa'da buna örnek olabilecek bir olay yaşanmıştı. Zimmilerin uzun zamandan beri kiracı olarak oturdukları ve ticaret yaptıkları dükkânların Müslüman sahipleri, dükkânların camiye yakın olmalarından dolayı gayrimüslimleri çıkarmak istemişlerdi. Bunu sağlamak için de dükkân kiralalarını artırmışlardı. Yahudilerin bu duruma itiraz etmeleri ve meseleyi merkezi idareye intikal ettirmeleri üzerine Divan-ı Hümayun Bursa kadısına konuyla ilgili bir ferman göndermişti. Söz konusu fermanla gayrimüslimlerin bu şekilde çıkarılmalarının doğru olmayacağı, dükkânların, kiracı olan zimmilerin ölümünden sonra çocuklarına devredilmeyerek Müslümanlara verilmesi suretiyle tedrici olarak gayrimüslimlerden alınabileceği belirtilmiştir.³³

Zimmilerin, bir mahallede Müslümanların azalmasına sebep olacak şekilde ev satın almaları hususu dönemin fıkıh kitaplarına ve şeyhülislâmların fetvalarına da yansımıştır. Nitekim, Osmanlı Devleti'nin kudretli şeyhülislâmlarından Ebu's-suûd Efendi'nin bu konudaki fetvası şöyledir: "*Müslüman cemaatin azalmasına sebep olmayacak şekilde gayrimüslimlerin Müslümanların mahallelerinde oturmalarının sakıncası yoktur. Ancak aksi söz konusu ise gayrimüslimlerin gerek sahip oldukları, gerekse kiraladıkları evlerin Müslümanlara satılması gerekir.*"³⁴ Yine aynı konuyla ilgili olarak

³² B.Ş.S., B280/95b.

³³ Kenanoğlu, age., s. 323.

³⁴ "...ehl-i İslâm mahallesinde keferî süknasının cevâzı taklil-i cemâ'ate müeddi olmayacaktır, müeddi olıcak asla cevaz yokdur. Mülk evleri dahi bey'

Ebu's-suûd Efendi kendisine yöneltilen “Bir Müslüman, sahibi olduğu evini bir gayrimüslime satmak istese diğer Müslümanların bunu engelleme hakları var mıdır” sorusuna da şu cevabı vermiştir: “Gayrimüslime satılan ev yüzünden mahalledeki Müslüman cemaatin sayısı azalacak ise mahalle ahalisinin bu satışa engel olma hakkı vardır ve evin başka bir müslümana satılması gerekir.”³⁵ Osmanlı Devleti'nin, diğer bir şeyhülislâmı olan Çatalcalı Ali Efendi de gayrimüslimlerin Müslümanların oransal olarak azalmasına neden olacak şekilde Müslüman mahallelerinde oturmalarına izin verilmeyeceğini belirtmiştir.³⁶

Gerek Divân-ı Hümâyûn gerekse yerel mahkemelerde gayrimüslim meskenleriyle ilgili hususlar görüşülürken dikkat çeken bir mesele de konuyla ilgili karar verilmeden önce Şeyhülislâmdan mutlaka bir fetva alınmasıdır. Söz konusu fetvayla meseleye dinî bir mahiyet kazandırılmış olmaktadır. Halbuki Mekke ve Medine için konulan yasağın dışında İslâm hukukunda bu uygulamaya kaynak teşkil edebilecek hükümler bulunmamaktadır. Bu düzenlemeler sırasında, büyüyen şehirde, Müslümanlar, yerleşim alanını genişletmek ve nüfus çoğunluğunu elde tutmak, gayrimüslimler de nüfus ve etki alanlarını artırmak gibi bir kaygı içindeydiler. Zira her millet kendi dindaşlarının şehrin merkezi yerlerinde olmasını arzu ediyordu. Dolayısıyla bu konudaki düzenlemeler dinî olmaktan ziyade siyasî, sosyal ve ekonomik içerikliydi. Bu durum aslında sınırları genişleyen ve halkı sürekli artan bir şehrin karşılaştığı problemleri yansıtıyordu. Nitekim, bazı belgelerde Müslümanların, gayrimüslimlerin ev satın almaları veya kiralamaları engellenmezse çoğunluğu ele geçirecekleri gerekçesiyle şikayetçi oldukları görülmektedir. Aynı din ve ırka mensup insanların yaşadığı şehirlerin büyümesinde bile sıkıntılar yaşanırken, yüzyıllar öncesinin şartları içerisinde farklı din ve ırktan insanların yaşadığı bir şehirde bu tür problemlerin yaşanması kaçınılmazdı. Bu sebeple devlet yetkilileri, çok sık olmamakla birlikte zaman zaman iskân konusunda bazı düzenlemelere yöneldiler. Bu düzenlemelerin genellikle Müslümanların lehine olması, yöneticilerin ve halk çoğunluğunun Müslüman olması ile ilgilidir.

ettirilmek vâcibdir. Fe keyfe ki kira ile olucak.” Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussu'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yayınları, İstanbul 1998, s. 150.

³⁵ “Zeyd-i Yahudi mahalle-i müsliminde vâki' olan mülk dârını yahudiye bey' etmek istedikde, Müslümanlar yahudiye bey' ettirmeyip 'elbette müslime bey' eyle' demeğe kâdir olurlar mı? El-cevâb: Olurlar, bey' etmek ile cemâ'at az kalmak lâzime olursa. Amma bahası ile bey' ettirilir.” Düzdağ, *age.*, s. 150.

³⁶ Ali Efendi, *Şeyhülislâm Fetvaları*, (sad: İbrahim Uysal) Fey Vakfı, Hilal Matbaası; İst. 1995, s. 144.

2- Kutsal - Dinî Mekânların Korunması

Zimmilerin, Müslüman mahallelerinden ev satın almalarını veya kiracı olarak oturmalarını kısıtlayan bir sebep de söz konusu evlerin cami, türbe, zaviye gibi yerlere yakın olmalarıdır.³⁷ Özellikle Müslümanlar nezdinde önemli olan şahısların kabirleri ve onlar adına yapılan camilerin bulunduğu mahallelerde zimmilerin ikamet etmelerine müsaade edilmemekteydi. 989/1581 yılında Haslar kadısına gönderilen bir fermanla Ebu Eyyub el-Ensârî'nin kabrinin bulunduğu civarda gayrimüslimlerin ikamet ettirilmemesi, hâl-i hazırda ikamet edenler var ise bölgeden çıkarılmaları istenmiştir.³⁸ Yönetim açısından önemli olan bu mesele, Osmanlı şeyhulislâm-larının fetvalarında da ayrıntılı olarak yer almıştır. Bu konuda Ebu's-suûd Efendi'nin fetvası şöyledir: “Zeyd bir câmi-i şerife onbeş zirâ' yerde kurbunda Yahudi-haneler binâ edip, taklil-i cemâ'at olduğundan gayri tâife-i Yahudi taş attıklarında bî-huzûr olup, tâifeyi mezbûreyi evden çıkmasına hüküm edicek, Müslümanlar şer'an çıkarmağa kâdir olurlar mı? El-vevâp: Olurlar, elbette çıkarmak lazımdır. Taş attıkları için tâife-i mezbûre ta'zîr-i şedid ve habs olunmak dahi lâzımdır.³⁹

Zimmilerin cami ve türbe yakınlarında ikamet etmelerinin istenmemesinin sebepleri arasında söz konusu durumun cami cemaatinin azalmasına neden olması ve ibadet sırasında cemaatin gayrimüslimlerin gürültülerinden rahatsız olmaları gibi gerekçeler vardır. Bu yüzden Müslüman cemaat zaman zaman mahkemelere baş vurarak mescitlerine yakın yerlerde oturan zimmilerin uygunsuz davranışlarından duydukları rahatsızlıkları dile getirmişler ve bölgenin gayrimüslimlerden arındırılmasını istemişlerdir. Zira bazen gayrimüslimler kasıtlı ya da kasıtsız olarak cemaati rahatsız edici davranışlarda bulunuyorlardı. Bu tür şikayetlerin değerlendirilmesi sonucu iddiaların haklılığına karar verilirse cami civarındaki gayrimüslim evleri bedelleri karşılığında Müslümanlara devrediliyordu. Mesela, 1638 yılında İstanbul'da Kâtip Kasım Mahallesi'nin Müslüman ahalisi Divan'a başvurarak bundan önce mahallelerinde üç yüzden fazla Müslüman evi var iken zamanla bu evlerin çoğu zimmiler tarafından satın alınarak veya kiralanarak şimdilerde yalnızca otuzüç adet Müslüman evinin kaldığını, yedi sekiz seneden beri mescitleri ile mekteplerine bitişik olan yedi adet Müslüman evinin dördünün dahi zimmiler tarafından satın alındığını, diğer

³⁷ Gradeva, agm., s. 49.

³⁸ Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1998, s.52. Osmanlı tarihi boyunca Eyup Sultan'ın İstanbul için önemi büyük olmuştur. Bursa'da da Emir Sultan'a benzer bir hürmet gösterilmiştir. Zimmilerin oturduğu mahalleler arasında da Emir Sultan Mahallesi bulunmamaktadır.

³⁹ Düzdağ, age., s. 150.

üçünün ise yine gayrimüslimlerce kiralandığını, bu yüzden söz konusu mescit ile mektebin zimmî evleri arasında kaldığını, zimmilerin çıkardıkları sesler nedeniyle mescit ve mektepteki Müslümanların rahatsız olduklarını belirttikten sonra bu konuda şeyhulislâma müracaat ederek “...ehl-i İslâm evlerini kefere alub bir tarik ile temellük eylese hâkimulvakt ol evleri ehl-i İslâma bey’ ettirmeğe kadir olur mu deyu şeyhulislâmdan istifta olundukda eshabı olan kefereye İslâm teklif oluna. Kabul etmezler ise cebren bey’ itdirülüb deyu iki kıt’a fetvâyı şerife” aldıklarını belirtmişler ve söz konusu problemin halledilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine İstanbul kadısına şu emirleri içeren bir ferman gönderilmiştir: “Bu konuyu hak ve adalet ölçüleri içinde araştır. Eğer mesele iddia edildiği üzere ise, evlerde oturan gayrimüslimlere Müslüman olmalarını teklif et. Kabul ederler ise evlerinde oturmaya devam etsinler. Müslüman olmazlar ise evlerini Müslümanlara devretmeleri için kendilerine belli bir süre ver. Bu süre içinde evlerini satmazlar ve bu konuda direnirler ise bedelleri karşılığında cebren sattır. Ayrıca evlerini gayrimüslimlere kiraya veren şahıslara da bu evleri Müslümanlara kiraya vermelerini söyle.”⁴⁰

Zimmilerin gürültüsünden rahatsız oldukları için Müslümanların ibadetlerini yapamadıkları gerekçesiyle gayrimüslimlerin evlerinden tahliye edilmelerine sebep olan bir olay da Bursa’da yaşanmıştır. 1751 yılına ait bir belgeye göre II. Murat Mahallesi’nde bulunan Bahridede Zaviyesi yetkililerinden Hacı Mehmet Efendi, mahkemeye müracaat ederek adı geçen zaviyenin bitişiğinde mülkiyeti Niyaki veled-i Panayot’a ait olan bir ev bulunduğunu, söz konusu evin oniki yıl öncesine kadar Müslümanlara ait olduğunu, son on yıldır gayrimüslimlerin oturduğunu, onların çıkardıkları seslerden dolayı çevredeki insanların rahatsız olduklarını, ayrıca bu durumun zaviyede yapılan ibadete engel olduğunu iddia etmiş ve bu evin Müslümanlara satılmasını istemiştir. Niyaki’nin iddiaları reddetmesi üzerine mahallenin ileri gelenlerinin tanıklıklarına başvurul-

⁴⁰ “...Buyurdum ki... vusul buldukda hususu mezburu hak ve adil üzere göresin kaziye arz olunduğu gibi ise zikrolunan evlerin eshabını meclis-i şer’î şerife davet idüb İslâm teklif eyliyesin. Kabul ederler ise giru evlerinde olalar. Müslüman olmazlar ise tenbih idüb mühel veresinki evlerin ehl-i islâma bey’ eyliyeler. Eğer tav’an bey’ eylemekde inad ederler ise şer’le cebren değer bahâları ile bey’ ettiresin. Ve müste’ciri kefere olan evlerin eshabına dahi tenbih eyliyesin ki kefereyi ihrac idüb Müslüman müste’cirlere vireler. Ve bundan sonra mahalle-i mezburede eğer Müslim ve eğer kefere evleri fûruht olunmak icab eyledikde ehl-i islâma fûruht itdirüb minba’d kefereye fûruht itdirmeyesin...” Bkz. Ahmed Refik, *Onbirinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1592-1688)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1998, s. 538.

muş, onların da Hacı Mehmet Efendi'nin iddialarını desteklemeleri üzerine evin bir Müslümana satılmasına karar verilmiştir.⁴¹

Diğer Osmanlı şehirlerinde de benzer olayların vuku bulunduğu görülmektedir. Manisa'da bir caminin yakınlarındaki evlerde oturan Yahudilerin ezan okunurken, namaz kılınırken ve Kur'an tilavet edilirken oyun oynadıkları ve sair gürültülü sesler çıkardıkları için camideki Müslümanların rahatsız oldukları, üstelik bu evlerin önceden Müslümanlara ait olduğu dile getirilerek yapılan şikayet üzerine 985/1577 yılında Saruhan kadısına gönderilen bir emirle söz konusu evlerin değer bahalarıyla Müslümanlara devredilmesi istenmiştir.⁴² Aynı şekilde 1776 yılında Edirne'de bir mescidin yanında oturan Hıristiyanların okunan ezan ile alay etmeleri üzerine Müslümanlar şikayetçi olmuşlardır. Durumu değerlendiren mahkeme, söz konusu zimmî evlerin değerleri karşılığında Müslümanlara satılmasına karar vermiştir.⁴³

3- Diğer Nedenler

Evlerin Müslümanlara devredilmesiyle ilgili bir gerekçe de bazı gayrimüslimlerin Müslüman mahallelerinde satın aldıkları veya kiraladıkları menzilleri meyhaneye çevirerek alkollü içecekler kullanmaları, bu içecekleri el altından etraftaki Müslümanlara satmaları, buralarda fuhuş yapmaları ve benzeri davranışlarıdır. Osmanlı Devleti'nde vergisini ödeme, aleni olarak içmeme, bu yolla Müslümanları rahatsız etmeme ve satmamaları gibi şartlarla gayrimüslimlerin alkollü içecekleri üretme ve kullanmaları serbestti. Bunun aksi davranışlara müsaade edilmemekteydi. Mesela Bursa'da Setbaşı Camii'nin yakınlarında olan bir meyhanedeki gayrimüslimlerin, camiye giden Müslümanları rahatsız etmeleri, hatta ezan okumak için caminin minaresine çıkan müezzine içki kadehlerini göstererek istihza içeren bazı hareketlerde bulunmaları, söz konusu meyhanenin kapanmasına sebep olmuştur.⁴⁴ 1727 yılında İstanbul'da Yeni

⁴¹ Balcı, Hacer, *B171/347 Nolu Bursa Mahkeme Sicili*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Bursa 2000, s. 49.

⁴² Emecen, age., s. 110.

⁴³ Adıyeke, Nuri, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed: H.Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s.188.

⁴⁴ Kepecioğlu, age., III, 339. Camilerde ibadet eden Müslümanların cizye karşılığında inanç-ibadet, yaşama, ticaret, seyahat gibi hakları kazanmış olan gayrimüslimlerce rahatsız edilmeleri aslında zimmet akdine de aykırı bir tutumdur. Bununla birlikte gayrimüslimler bazen kasıtlı olarak Müslümanların ibadetlerini engelleyici tutumlar sergilemişlerdir. 1758 tarihli

Cami yakınlarında ikamet eden Yahudilerin sokak ve dükkanları kirlettikleri, Müslümanlara alkollü içecekler sattıkları ve Müslümanların azalmasına sebep oldukları gerekçeleriyle kirada olanların tahliye ettirilmesi, mülk sahibi olanların da evlerini değerleri mukabilinde Müslümanlara satırılması istenmiştir.⁴⁵

Gayrimüslimlerden satın alınarak Müslümanlara devredilen evlerin ferman ve benzeri belgelerde ifade edilen tahliye gerekçelerinden başka şu ihtimalden de söz edilebilir. Özellikle hızla büyüyen şehirlerde zimmilere satılan veya kiraya verilen mülklerin ekonomik getirileri bazen Müslümanlarla gayrimüslimler arasında ciddi bir rekabete konu olmuş olabilir. Zira uzun yıllar zimmilerce kullanılan gayrimenkullerin de zaman zaman şikayet konusu olması mahallede artan gayrimüslim nüfusun tedirginlik verme seviyesine gelmesinin yanında büyüyen şehirlerde yer sıkıntısının başlaması ve merkezi yerlerdeki ev değerlerinin artmasından da kaynaklanmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Nitekim yukarıda Bahribaba Zaviyesi civarında oturan zimmîyle ilgili davaya dikkat edilirse boşaltılması istenen evde Panayot'un on yıldır sakin olduğu

bir hükümde İstanbul Davutpaşa'da geçecek yolları olduğu halde caminin avlusundan geçerek Müslümanları rahatsız eden gayrimüslimlerden bahsedilmektedir. Cami yakınlarında ikamet eden eski Vezir-i Azam Ali Paşa Divan'a bir dilekçe yazarak, kendi yolları olduğu halde cami avlusundan geçen zimmilerin namaz sırasında kasıtlı olarak gürültü yaptıklarını, cemaati taciz ettiklerini, bunlarla da yetinmeyip cami tuvaletine girerek kasden duvarlarını kirlettiklerini şikayet etmiş ve bu durumun önlenmesini istemiştir. Bunun üzerine İstanbul Kadısına konunun incelenmesi ve problemin giderilmesi yönünde bir emir gönderilmiştir. Söz konusu problem çözülememiş ve gayrimüslimlerin eski tutumları devam etmiş olmalı ki İstanbul Kadısına 1760 yılında aynı konuyla ilgili yeni bir hüküm gönderilmiştir. Bkz: *İstanbul Ahkâm Defterleri*, II, 110, 214-215

⁴⁵ İstanbul'da Merhûme Cennet-mekân Valide Sultan Hazretleri'nin binâ ve inşâbuyurdıkları câmi'-i pür-ziyâ kurbunda Balık Pazarı Kapusu hâricinde olan leb-i deryâ Yahudi hâneleri olub ol tâife-i sehîfeye menzil ve me'vâ olmağla muktezâ-yı hilkatleri üzere sokak ve esvâklarını telvise bâ'is ve müslimine bey'-i 'arak ve şarâb gibi kabâhatları irtikâba cesâretleri hasebiyle nice mekârih ve mefâsid hâdis olduğundan ğayri bâ'is-i taklil-i cemâ'at ve tâife-i mezbûrenin ol mahalden ihrâcları muktezâ-yı şeri'at olmağın İstanbul Gümrüğünden Duhan Gümrüğüne varınca mâbeynde olan Yahudi hânelerin ehl-i İslâm yedinde olub 'akârat makûlesi olanları Müslimine icâr yahud Müsliminin sâkin olıcak vech üzere mesâkin ve dekâkin-i binâ ehl-i zimmet yedlerinde bulunanları kıymet-i misliyyeleriyle ehl-i İslâma bey' itmeleri bâbında fetevâ-yı şerîfe mücibince fermân-ı 'âlişân sudûrünü ashâbına tefhîm ve inhâ eyleyüb mahall-i merkûmda sâkin olan tâife-i yehûd-i merdûdî ihrâc ve ol gürûh-i mekrûhî kendülere tahsis olan mevâdî' ve menâzile iskân ve idrâc için evâhir-i şehri mezbûrda İstanbul Kadısı ve Yaniçeri Ağası ve Çavuşbaşı Ağaya hitâben fermân-ı 'âlişân sudûr eyledi." Küçük Çelebi-zâde Asım Efendi, *Tarih-i İsmail Asım Efendi*, (Tarih-i Raşid'e Zeyl), Matbaa-i Amire, İstanbul 1282, s. 468.

anlaşılmaktadır. Muhtemelen, on yıl boyunca problem olmayan evin değerinin artması veya yakınındaki Müslümanların ihtiyaçları için gerekli olması Panayot'un mahalleden çıkarılması için asıl sebebi oluştururken, söz konusu evin önceden Müslümanlara ait olduğu ve bir gayrimüslime verilmesinin dinî açıdan doğru olmadığı gerekçesi, bu işin neticelenmesi için bir dayanak olmuştur. Benzer bir değerlendirme daha önce metin içerisinde de zikredilen ve zimmilerin kiracı oldukları dükkanlardan çıkarılmasıyla ilgili 1574 tarihli belge için de yapılabilir. Belgeye göre Müslümanlar, gayrimüslimlerin uzun yıllardan beri kaldıkları dükkanlardan çıkarılmalarını istemektedirler. Dükkanların değerinin önceki yıllara göre daha da artması veya Müslümanların söz konusu işyerlerine ihtiyaç duymaları onları böyle bir yola sevk etmiş olabilir.⁴⁶ İstanbul Tophane'de bir caminin bitişiğindeki odalarda ikamet eden gayrimüslimlerden şikayetçi olan Müslümanlar, bu mekanların caminin civarında olmasının yanında daha önce Müslümanlara ait oldukları gerekçesiyle kendilerine devredilmesini istemişlerdi. Mahalle halkının talebini kabul eden divan, "...fi'l-hakika menzil-i mezkûre câmi'-i şerîfe karîb olub kefere iskân olunduk da taktîl-i cemâ'ate bâ'is ü badî olacağı zâhir ve muhakkak olduğu..." gerekçesiyle evlerin Müslümanlara devredilmesine karar vermiştir. Gerekçe Osmanlı Devletinde bu konudaki uygulamalarla aynıdır. Ancak yapılan incelemeden gayrimüslimlerin söz konusu mekanlarda uzun yıllardan beri oturdukları anlaşıl-maktadır.⁴⁷ Müdahale için bu kadar zamanın geçmesi düşündürücüdür. Gizli veya açık gerçekleşen bu tür mücadeleleri kazanmak isteyen Müslümanlar, dinî gerekçelerle meseleyi yetkili

⁴⁶ Manisa'da önceden Müslümanlara ait iken Yahudilerin eline geçen evlerle ilgili kayıtlara bakıldığında Yahudilerin söz konusu evlerin bir kısmında otuz yıldan fazla zamandır ikamet ettikleri görülmektedir. Emecen, *age.*, s. 106-108. Ayrıca birçok gayrimüslim, Müslümanlara ait ev veya dükkanlarda herhangi bir sorunla karşılaşmadan kiracı olarak ikamet etmişlerdir.. Hatta zaman zaman bazı vakıfların sahip olduğu dükkanların kiracılarının tamamını gayrimüslimler oluşturmuştur. Bkz: B.Ş.S., B311/39b.

⁴⁷ "... Câmî-i şerîf önüne varub akd olanan meclisde husûs-ı mezbûrı tefehhus eyledüğün sâbikâ teberdârlar kethüdâsı müteveffâ el-Hâcc İsmâ'il'ün oğlu el-Hâcc Mehmed'ün câmi'-i şerîf kurbunda vâki' altı aded odasında on yedi sene mukaddem sâhib-i mezbûr el-Hâcc İsmâ'il sâkin olub on yedi seneden berü kefereye icâr olunup ve yine mahalle-i mezkûrede müteveffâ Ağa(?) Kara Ali Efendi'nün veresinin on yedi aded odasında yigirmi yedi seneden berü kefereye icâr olunduğini ve yine mahalle-i mezkûrede Bostânî hasekilerinden Ali Haseki'nün iki kit'a menziline kırk sene mukaddem ehl-i İslâm sâkin olub kırk seneden berü kefereye icâr Olduğunu ve yine mahalle-i mezkûrede Aslan zimmînün menziline kırk sene mukaddem ehl-i İslâm sâkin olub târih-i mezkûrden (mukaddem) merkûm Aslan sâkin olduğunu ve yine mahalle-i mezkûrede Mısır tüccârından el-Hâcc İsmâ'il'ün menziline yigirmi seneden berü ehl-i İslâm sâkin olub yigirmi seneden berü Sa'atçı Marşan nâm müste'men sâkin olduğunu..." *İstanbul Ahkâm Defterleri*, I, 154.

mercilere şikayet etmiş ve kendi istekleri doğrultusunda kararlar aldırılmış olabilirler. Dikkat edilirse bu konuda verilen hükümlerin tamamı Müslümanların şikayet ve talepleri üzerine verilmiştir.

Hangi nedenle olursa olsun Müslümanlara devredilmesine karar verilen evler konusunda dikkat çeken bir husus vardır. O da söz konusu evlerin gayrimüslimlerden meccanen alınmaması, bu işin bedellerinin ödenerek gerçekleştirilmesidir. Bu konu gerek fermanlar gerekse fetvalarda özellikle vurgulanmıştır. Dolayısıyla evlerin Müslümanlara devri uygulamasının, gayrimüslimlerin meskenlerine el koymak amacıyla değil yukarıda da belirtildiği üzere devletin gözetmeye çalıştığı bazı dengelerin korunmasına yönelik alınan tedbirlerden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Ayrıca bu konuda Divan'a yapılan her başvuru Müslümanların istediği doğrultuda neticelenmeyebiliyordu. Söz konusu başvurular ayrıntılı bir şekilde inceleniyor, zimmilere yönelik haksız uygulamalara yol açacak istekler reddediliyordu. Nitekim Mihayil, Karabet ve Ara adlı zimmiler mahkemeye başvurarak İstanbul Katip Kasım Mahallesi'nde babalarının tasarrufunda olan bir mesken konusunda aynı mahallede oturan bazı Müslümanların "*mücerred ta'ciz ve celb-i māl sevdasıyla*" evin mescide yakınlığını ileri sürdüklerini, "*senin sakin olduğun ev mescid-i şerife karibdür seni ihrâc ederiz*" diyerek babalarını rencide ettiklerini şikayet etmişler ve bu konudaki görüş ve taleplerini şöyle dile getirmişlerdi: "Babamıza ait ev konusunda yersiz müdahale yapılmaktadır. Zira üç-dört zimminin evi mescide bizim evimizden daha yakındır. Üstelik otuz dokuz tarihinde (1726) yaptığımız başvuru üzerine duruma vâkıf olanlardan mesele sorulmuş ve ilgili fetvalar da dikkate alınarak konu İstanbul Kadısı Şehzâde Mehmet'in huzurunda görüşülmüştü. Buna göre söz konusu evin Mescid-i Âyide olark da bilinen Langa Yenikapısı Mescidi'ne bir miktar yakınlığı belirlenmiş, ancak etrafındaki bazı zimmi evlerinin mescide daha yakın olduğu görülmüştü. Ayrıca mahallenin büyük olduğu, bu nedenle söz konusu zimmi evlerinin Müslüman cemaatin azalmasına neden olamayacağı da tespit edilmişti. Bu nedenle Müslümanların müdahalesinin men edilmesine karar verilmişti. Geçmişteki bu durum dikkate alınarak aynı şekilde karar verilmesini istiyoruz." Bu iddia ve talep üzerine eski kayıtlara bakılmış ve zimmilerin haklılıkları görülerek 1744 yılında lehlerine karar verilmiştir.⁴⁸

B- Meskenlerin Yükseklik ve Renkleri

Meskenler konusunda değinilmesi gereken bir husus da gayrimüslim evlerinin renk ve yükseklikleri meselesidir. 1724 tarihli

⁴⁸ İstanbul Ahkâm Defterleri, I, 176.

bir fermada Müslümanların inşa edecekleri evlerin yüksekliğinin on iki zira' gayrimüslimlerinkinin ise dokuz zira' olacağı belirtilmiştir.⁴⁹ İstanbul kadısına gönderilen bir emirle de Müslüman evlerinden yüksek yapılan zimmî evlerinin yıkılması emredilmiştir.⁵⁰ 1580 tarihli bir belgeye göre kale duvarlarını yıkarak üzerinde Müslümanların evlerinden daha yüksek binalar yapan zimmîlerin evlerine engel olunması istenmiştir.⁵¹

Binaların yüksekliğiyle ilgili sınırlamalar zaman içerisinde değişmiştir. 1755 yılında Müslüman evlerinde bir değişiklik olmaz iken zimmî evlerinin yüksekliği on zira'a,⁵² 1817'de bu sefer zimmi evlerinde değişiklik yapılmadan Müslüman evleri on dört zira'a yükseltilmiş⁵³ 1826 yılında ise Müslüman evlerinin yüksekliği on dört, gayrimüslimlerinki ise on iki zira' olarak değiştirilmiştir.⁵⁴

Müslüman ve zimmî evlerinin renkleri ile ilgili de bazı düzenlemeler yapılmıştır. III. Selim'in bir fermanında evlerin rengi ve yüksekliği konusunda Müslüman ve gayrimüslimler şöyle uyarılmışlardır: "*Şimdiden sonra bina olunan evler, tenbih edesin, gavurlarınki gibi siyah lâcivert boyamasınlar. Hem pek yüksek yapıyorlar ve âdetten ziyade yapmasınlar. Müslüman evleri siyah olmasın. Gavur ve Yahudi evleri siyah olsun. Gavur ve Müslüman belli olsun...*"⁵⁵

Evlerin yüksekliği ve rengi konusunda ki emirlere bakıldığında genellikle İstanbul ile ilgili olduğu görülmektedir. Başka meselelerle ilgili fermanlar diğer şehirlere de gönderilmelerine rağmen Bursa sicillerinde bu konularla ilgili her hangi bir fermana rastlanılmadığı gibi mahkemeye intikal eden bir dava da tespit edilememiştir.

Zimmîlere satılan evler meselesinde zaman zaman mahkemeye başvuran Müslümanlar, gayrimüslim evlerinin yüksekliği konusunda neden her hangi bir itirazda bulunmamışlardır? Bu soruya iki ihtimal dahilinde cevap vermek mümkündür. Birincisi Bursa'daki gayrimüslimler, evlerinin yüksekliği konusunda kendilerine tanınan ölçülere azami derecede dikkat etmişler, bu nedenle davalık

⁴⁹ Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s.83; Ergin, age., II, 997. Zira', dirsek ucundan orta parmağın ucuna kadar olan kısımdır. Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993. III, 663.

⁵⁰ Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1998, s.44.

⁵¹ Kenanoğlu, age., s.328.

⁵² *İstanbul Ahkâm Defterleri*, II,58; Kenanoğlu, age., s. 328.

⁵³ Ergin, age., II, 997.

⁵⁴ Kenanoğlu, age., s. 328.

⁵⁵ Karal, Enver Ziya, *Selim III'ün Hat-ı Hümayunları-Nizam-ı Cedit 1789-1807*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 103.

olmamışlardır. İkincisi ise bu konudaki emirler çoğunlukla İstanbul için geçerliydi. Birinci ihtimali düşünmek oldukça zordur. Zira kilise-sinagog inşası ve tamiri, mülk alım-satımı, ticari konular gibi insanları ilgilendiren bütün meselelerde zimmilerin yaşadığı problemler bir şekilde mahkemeye intikal ederken evlerin rengi ve yüksekliği konusunda zimmilerin kuralları hiç ihlal etmediklerini ve bu konuda çıkabilecek bir problemin dava konusu olmadığını söylemek zordur. Öyleyse bu konuda ikinci ihtimalin geçerli olması daha muhtemeldir. Zira şer'îyye sicillerinde Müslümanlarla zimmiler arasında gerçekleştiği anlaşılan çok sayıda mülk satış kaydı mevcuttur. Bu evlerin el değiştirmesi sırasında yükseklik ölçüleri ve renklerinin yeniden düzenlenmesi gibi bir uygulama da bilinmemektedir. Bu satışlar iptal edilmediği ve yüksek veya alçak olan evler Müslümanlar ve zimmiler arasında sorunsuz bir şekilde el değiştirdiği dikkate alındığında böyle bir problemin yaşanmadığı veya en azından bu konunun İstanbul dışındaki şehirlerde mesele edinilmediği söylenebilir.⁵⁶

Sonuç

Netice olarak şunları söyleyebiliriz. Osmanlı şehirleriyle ilgili yapılan incelemelerden Müslümanların birçok mahalleyi gayrimüslimlerle paylaştıkları açıkça müşahede edilmektedir. Bu durum gerek yerel yöneticiler gerekse Müslüman halk tarafından bir problem olarak görülmemiştir. Zira şer'îyye sicillerinde zimmilerin kendi aralarında veya Müslümanlarla zimmiler arasında gerçekleştiği anlaşılan çok sayıda mülk satış kayıtları bulunmaktadır. Ayrıca zimmilere ait gayrimenkuller tarif edilirken birçoğunun etrafındaki mülklerin Müslümanlara ait olabileceği⁵⁷ aynı şekilde Müslümanlara ait gayrimenkuller de tarif edilirken bitişindeki mülklerin zimmilere ait olabileceği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Müslümanlara ait birçok ev ve dükkânda gayrimüslimlerin kiracı olarak kaldıkları görülmektedir. Bu durum şehirde yaşayan gayrimüslimlerin gerek mülk alım satımında gerekse Müslümanların ev ve işyerlerinde oturma konusunda serbest olduklarını açıkça göstermektedir. Bununla birlikte zimmilerin ikametgâhları konusunda bazı dönemlerde sıkıntılar yaşanmış ve zaman zaman gayrimüslimler mülk sahibi veya kiracı oldukları mekanlardan tahliye ettirilmişlerdir. Konuyla ilgili kayıtlar incelendiğinde bu uygulamanın birkaç nedenden dolayı gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bunların başında Müslümanlarca kutsal

⁵⁶ Gayrimüslimlerle ilgili önemli çalışmaları bulunan Yavuz Ercan da söz konusu yasağın Osmanlı Devleti'nde hiçbir zaman uygulanmadığını, en azından şimdiki kadar böyle bir belgeye tesadüf edilemediğini belirtmektedir. Bkz. Ercan, *age.*, s.184.

⁵⁷ B.Ş.S., B196/79a.

kabul edilen cami, türbe ve zaviyelerin çevresinde yer alan meskenler gelmektedir. Camilerin yanında oturan gayrimüslimlerin çıkardıkları gürültüden ibadet eden Müslümanların rahatsız oldukları, türbelerin yanında İslâm dinince yasak olan alkollü içecekleri içtikleri ve buraları kirlettikleri gibi gerekçeler ileri sürülerek zimmiler söz konusu yerlere bitişik mekanlardan tahliye edilmişlerdir. Zimmilerin ikametlerini kısıtlayan diğer bir neden de Müslümanlara ait mahallelerde gayrimüslimlerin çoğunluğu ele geçirmelerinin Müslümanlar açısından tehlikeli bir gelişme olarak algılanmasıdır. Böyle durumlarda da gayrimüslimlerin satın aldıkları veya kiraladıkları mülkler fermanlarla Müslümanlara iade edilmiştir.

Bu husustaki yasaklar her ne kadar şeyhülislâm gibi din adamlarının fetvaları üzerine padişah fermanlarıyla düzenlenmişse de konu dinî olmaktan çok siyasidir. Zira İslâmın temel kaynakları Kur'an ve hadislerde Mekke ve Medine'yi içeren Hicaz bölgesi için konulan yasağın dışında söz konusu fermanlara dayanak teşkil edecek hükümler yoktur.

Bütün bunlara rağmen söz konusu hususların Osmanlı şehirlerinde çok sık rastlanan uygulamalar olmadığı da aşikârdır. Zira siciller incelendiğinde konuyla ilgili kayıtların son derece az oldukları görülmektedir. Nitekim Bursa ile ilgili örnekler on binlerce belge ihtiva eden yaklaşık üç yüz Şer'iyye Sicili defterinin taranmasıyla elde edilen az sayıdaki kayıtlardan oluşmuştur. Ayrıca söz konusu vak'aların az oluşunun yanında fetva ve fermanlara rağmen uygulamada daha esnek davranıldığı görülmüştür. Her şeye rağmen Osmanlı şehirlerinde Müslüman ve gayrimüslimlerin asırlar boyunca birlikte ve huzur içinde yaşadıkları daima dikkat çekmiştir.

Kaynaklar

- Adıyeke, Nuri, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed: H.Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 183-192.
- Ahmed Refik, *Onbirinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1592-1688)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1998.
- Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.
- Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1998.
- Ali Efendi, *Şeyhülislâm Fetvaları*, (sad: İbrahim Uysal) Fey Vakfı, Hilal Matbaası; İst. 1995.
- B.Ş.S. (Bursa Şer'iyye Sicilleri) B92/32a; B121/6b; B175/23a; B196/79a; B215/59a; B280/95b; B288/3b; B311/39b; B.Ş.S., B358/61a; C10/50b.

- Balcı, Hacer, *B171/347 Nolu Bursa Mahkeme Sicili*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Bursa 2000.
- Barkan, Ömer, L., “Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, c. III, sy 5-6, s. 1-479.
- Becker, C.H., “Cizye”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1977, III, 199-200.
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Cevdet Adliye, 2786.
- Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1989.
- Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (Ed: Benjamin Braude-Bernard Lewis), Holmes & Meier Publishers, Inc. New York-London, 1982.
- Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- Çiçek, Kemal, *Zimmis (Non-Muslims) of Cyprus in the Sharia Copurt: 1110/39 A.H. /1698-1726 A.D.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) The University of Birmingham, Birmingham 1992.
- Demirel, Ö.-Gürbüz, A.-Taş, M., “Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1992, I, 97-161.
- Demirel, Ömer, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, *Belleten*, Ankara 1990, c. LIV, sy. 211, s. 945-961.
- Düzbakar, Ömer, *XVII. Yüzyıl Sonlarında Bursa’da Ekonomik ve Sosyal Hayat*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.
- Düzdağ, M.Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussu’ud Efendi’nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yayınları, İstanbul 1998.
- Emecen, Feridun M., *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*, Eren Yayınları, İstanbul 1997.
- Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.
- Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, (ed: Osman Okyar, Halil İncalcık), Meteksan Limited Şirketi, Ankara 1980, s. 103-109.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.

- Eryılmaz, Bilal, Osmanlı *Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetim*, Risale Basın Yayınları, İstanbul 1996.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314, II.
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-i Belediyeye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, II
- Gradeva, Rossitsa, "Orthodox Christians in the Kadı Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century", *Islamic Law and Society*, E.J. Brill, Leiden 1997, vol. 4, no. 1, s. 37-69.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkamu Ehli'z-Zimme*, Beyrut 1983, I.
- İnalcık, Halil, "Bursa", *DİA* (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi) VI, 445-449.
- İnalcık, Halil, "XV. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Kaynakları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XV, sy. 1-4, s. 50-75.
- İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat*, I-II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1998.
- Jennings, Ronald. "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum." *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 7, No 1, (Jan., 1976), s. 21-57.
- Jennings, C. R., "Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. XXI, Part. III, E.J.Brill, Leiden 1978, s. 225-293.
- Jennings, C. R., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York University Pres, New York and London 1993.
- Karal, Enver Ziya, *Selim III'ün Hat-ı Hümayunları-Nizam-ı Cedit 1789-1807*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Karataş, A. İhsan, *Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa'da Gayri Müslimler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005.
- Karataş, Ali İhsan, "Folklorümüzün Kaynaklarından Tereke Defterleri ve XVIII. Yüzyıl Bursa Tereke Kayıtlarından Örnekler", *I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002, c, II, s. 691-710.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1977.

- Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi- Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.
- Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, Bursa Eski Basma ve Yazma Eserler Kütüphanesi, Genel no: 4519 - 4522, II.
- Kurt, Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1998
- Köseoğlu, Neşet, *Tarihte Bursa Mahalleleri*, Bursa 1946.
- Küçük Çelebi-zâde Asım Efendi, *Tarih-i İsmail Asım Efendi*, (Tarih-i Raşid'e Zeyl), Matbaa-i Amire, İstanbul 1282.
- Küçük, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, IV, 208-216.
- Lewis, Bernard, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, İmge Kitabevi, (çev. B. Sina Şener) Ankara 1996.
- Merginani, Ali b. Ebi Bekir, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi*, Mısır ts. II.
- Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 216-220.
- Özdeğer, Hüseyin, *1464-1640 Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988.
- Özdemir, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo - Ekonomik Yapısı) 1785 - 1840*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- Özdemir, Rifat, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)", *Bellekten*, Ankara 1990, c. LIV, sy. 211, s. 993-1052.
- Özel, Bilge, *Non-Muslims in Sivas at the end of the 18th and beginning of the 19th centuries*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2002.
- Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993. III, 663.
- Reşit, Ahmet, *Ekalliyetlerin Himayesi*, Matbaai Ebuzziya, İstanbul 1933.
- Soykan, T. Tankut, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, Ütopya Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000.
- Taş, Hülya, *XVII. Yüzyılda Ankara*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2004.

BELGELER

Belge 1: Gayrimüslimlere satılan evler konusunda Bursa'da Selçukhatun Mahallesi'nde yaşanan problem. (B.Ş.S., B215/59a)

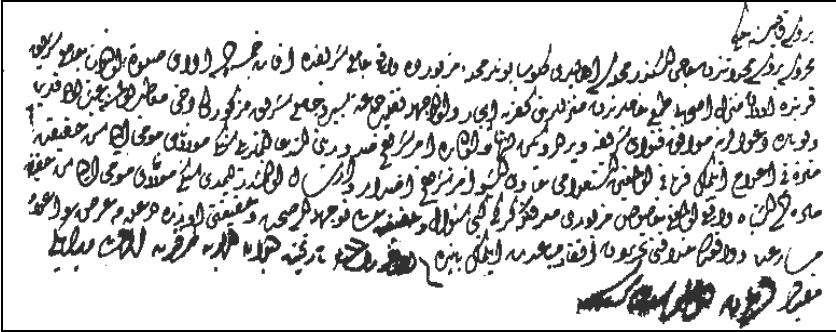
Medine-i Bursa'da Selçukhatun Mahallesi ahâlisinden işbu ashâbu'l-
kitâb Mehmed Said Ağa bin Mehmed ve el-Hâc Osman bin Ahmed ve es-
Seyyid Abdullah bin Mehmed ve diğer el-Hâc Osman bin el-Hâc İbrahim ve
el-Hâc Ali bin İsmail ve Ali bin Hüseyin ve es-Seyyid İbrahim bin Mehmed ve
es-Seyyid Hüseyin bin Mustafa ve Molla Ömer bin el-Hâc Salih ve Hasan ve
Ali ve Salih bin Mehmed ve es-Seyyid Molla Hüseyin bin Mustafa ve
Fethullah bin Molla Abdi ve es-Seyyid Abdullah bin Mustafa ve Ali bin Hasan
ve es-Seyyid İbrahim bin Hasan ve Ali Beşe ibn Ahmed ve Mustafa bin
Mehmed nâm kimesneler meclis-i şer'î-i şerîf-i enverde yine mahalle-i mezbûr
sükkânından es-Seyyid Mahmud bin el-Hâc Mustafa ve es-Seyyid Hüseyin
bin el-Hâc Mehmed nâm kimesneler hâzır oldukları hâlde her biri üzerlerine
takrîr-i müdde'â idüp mahalle-i mezbûrde eyâdi-i ehl-i İslâmda olan menâzil-
i müslimîn bu ana gelince ehl-i zimmet kefereye bey' oluna gelmeyüb bey'
olunduğu sûretde keferi ziyâde bahâ ile iştirâyâ tâlib olmalarıyla cümleye
sirâyet ve ashâb-ı menâzil bey'a râğbet idüp killet-i cemâ'ate bâ'isdir deyu
cümlemiz ber-minvâl-i muharrer ittifâk ve ittihâd etmişden işbu mezbûrân
es-Seyyid Mahmud ve es-Seyyid Hüseyin kadimü'l-eyyâmdan beru ehl-i
İslâm sâkin ve mutavattın olageldiği menzillerini gerek hâzırân-ı mezbûrân
ve gerek mahalle-i mezbûrede sâkine gâibetün 'anı'l-meclis Hüsniye hâtûn ve

bu esnâda vefât eden es-Seyyid el-Hâc Veli Ağa keferre tâifesinden birer zimmilere bey' etmeleriyle suâl olunub mecmû'u bey'den men' olunmak matlûbumuzdur dediklerinde gibbu's-suâl hâzîrân-ı mezbûrân cevâblarında fi'l-hakika kadimû'l-eyyâmдан beru eyâdi-i ehl-i İslâmla mütedâvil olan menzillerimizi gerek biz ve gerek gâibe-i mezbûre İhsân ve müteveffâ-yı mezbûr el-Hâc Veli Ağa zimmiyyûn-i merkûmûna bey' itmişdik deyu her biri ikrâr ve i'tirâf etmeleriyle mücibleriyle zikrolunân menzilleri zimmiyyûn-i mesfûrûna bey'den ba'de'l-men' mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu. Fi'l-yevmi'l-hâdi 'aşare min Recebi'l-mücerreb li-sene selâsü ve tis'ine ve mietün ve elf.

Şuhûdu'l-hâl: Ser-tahta es-Seyyid Ahmed Çelebi, Ser-muhzîrân Mehmed Ağa, Çukacı el-Hâc İbrahim, Habbâzân Kethûdası el-Hâc Abdulkadir, Attâr el-Hâc Ali Molla.

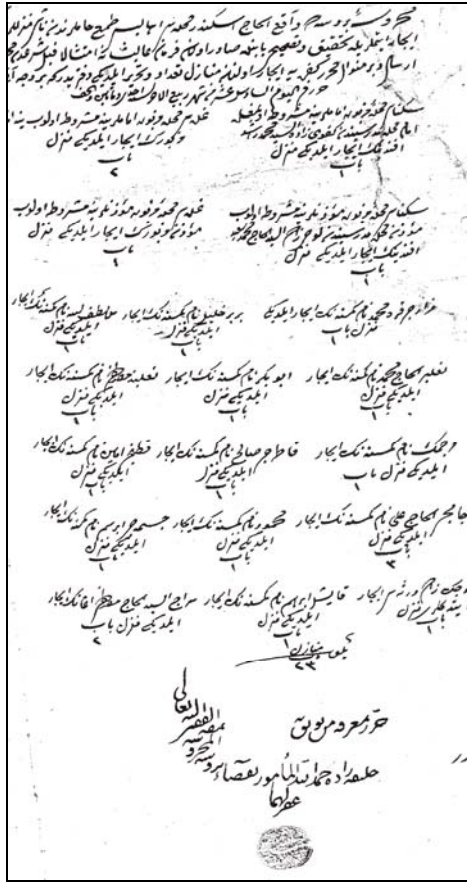
Belge 2: Aşağıdaki üç belge Bursa'da Hacıskender Mahallesi Camii'nin etrafındaki evlerin gayrimüslimlere satılmasıyla ilgilidir. Belgelerden ilki mahalle sakinlerinin şikayeti üzerine konunun araştırılması için padişah tarafından Bursa kadısına gönderilen fermanı, ikincisi ferman gereği yapılan inceleme sonucunda evlerini gayrimüslimlere satanların listesini, üçüncüsü ise bu listenin Divan-ı Hümayuna'a sunulduğunu gösteren raporu ihtiva etmektedir.

Belge 2-a (Cevdet Dahiliye 2786 a)

Bursa Kadısına hükûmki

Mahrûse-i Bursa mahallâtından Hacı İskender Mahallesi ahâlileri gelüb bunlar mahalle-i mezbûrde vâki' câmi'i şerifde e[v]kât-ı hamsede edâ-i salât olunub câmi'i şerif kurbunda olan menzil ashâbı tam'-ı hâmlarından menzillerini keferreye icâr ve ol vecihle taklil-i cemâ'ate sebep ve câmi'i şerif-i mezkûrun dahi mu'attal olmasına bâ'is oldukların ve bunlara da'vâlarına muvâfık fetevâ-yı şerife verildügin inhâ ve olbâbda emr-i şerifim sudûrunu istidâ etmeleriyle senki Mevlânâ-yı mûmâ ileyhsin hakikat-i mâddeyi ilâm eylemek fermânım olmağın isti'dâmı müeddi işbu fermânım ısdâr ve irsâl olunmuşdur imdi senki Mevlânâ-yı mûmâ ileyhsin hakikat-i mâddeye iştibâh vâki' olmağla husûs-i mezbûri ma'rifetinle gereği gibi suâl ve hakikât-ı hâl ne vecihle ise sihhat ve hakikati üzere der-'aliyyeme'arz u ilâma müsâra'at ve vâki'in hilâfını tahrîrden ittikâ ve mübâ'adet eylemek bâbında 17 Rebi'ül-evvel 1211 târihinde dîvân-ı hümayûn tarafından ...(?) mukayyedir. Ferman devletlü padişahımındır.

Mahrûse-i Bursa'da vâki' el-Hâc İskender Mahallesi ahâlileri tam'ı hâmlarından menzillerini kefereye icâr etmeleriyle tahkik ve tashihi bâbında sâdır olan fermân-ı âlişâna imtisâlen kibel-i şer'den Mehmed Hayati Efendi irsâl ve ber-minvâl-i muharrer kefereye icâr olunân menâzil ta'dâd ve tahrîr eylediği defterîdir ber-vech-i âti zikrolunur hurrîre fi'l-yevmi's-sâdisi 'aşare min şehr-i Rebî'î'l-âhir li-sene ihdâ ['aşara] ve mieteyen ve elf.

Süknâsı mahalle-i mezbûre imâmlarına meşrûta olmakla imâm-ı mahalle müderrisinden Kefevî-zâde es-Seyyid Mehmed Raşid Efendi'nin icâr eylediği menzil 1 bâb

Gallesi mahalle-i mezbûre imâmlarına meşrûta olup yine imâm-ı mezbûrun icâr eylediği menzil 2 bâb

Süknâsı mahalle-i mezbûre müezzinlerine meşrûta olup müezzin-i mahalle müderrisinden Levhî-zâde es-Seyyid el-Hâc Mehmed Said Efendi'nin icâr eylediği menzil 1 bâb

Gallesi mahalle-i mezbûre müezzinlerine meşrûta olup müezzin-i mezbûrun icâr eylediği menzil 1 bâb

Mezârcı Kara Mehmed nâm kimesnenin icâr eylediği menzil 1 bâb

Berber Halil nâm kimesnenin icâr eylediği menzil 1 bâb
 Molla Lütfullah nâm kimesnenin icâr eylediği menzil 1 bâb
 Nalbur el-Hâc Mehmed nâm kimesnenin icâr eylediği menzil 1 bâb
 Ebû Bekir nâm kimesnenin icâr eylediği menzil 1 bâb
 Nalband Mustafa nâm kimesnenin icâr eylediği menzil 1 bâb
 Mercimek nâm kimesnenin icâr eylediği menzil 1 bâb
 Katırcı Salih nâm kimesnenin icâr eylediği menzil 1 bâb
 Kutnucu Emin nâm kimesnenin icâr eylediği menzil 1 bâb
 Camcı el-Hâc Ali nâm kimesnenin icâr eylediği menzil 3 bâb
 Mahmud nâm kimesnenin icâr eylediği menzil 1 bâb
 Çeşmeci İbrahim nâm kimesnenin icâr eylediği menzil 1 bâb
 Küçük-zâde vereseşi icâr ettigi menzil 1 bâb
 Kayış İbrâhim nâm kimesnenin icâr eylediği menzil 1 bâb
 Serrâc es-Seyyid el-Hâc Mustafa Ağa'nın icâr eylediği menzil 2 bâb

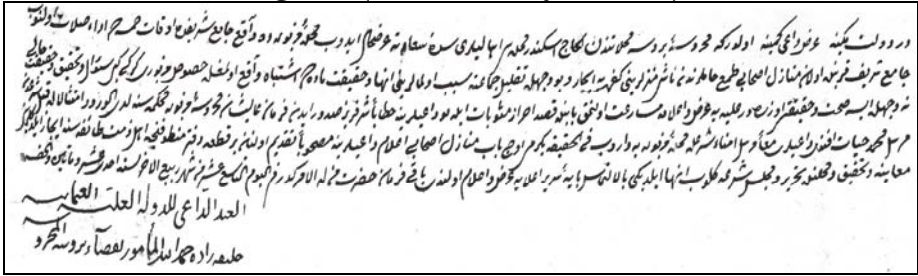
Yekûn: 23 menâzil

Hurrire bi-ma'rifeti men yûseku bihi

Halife-zâde Hamdullah ğufira lehumâ el-me'mûr bi-kazâ-i Bursa el-mahrûse
 'ufiye el-fakîru ileyhi te'âla

Mutâbıktır.

Belge 2-c (Cevdet Dahiliye 2786 b)

Der-i devlet-i mekine 'arz-ı dâî kemine oldurki Mahrûse-i Bursa mahallâtından el-Hâc İskender Mahallesi ahâlileri sūd-de-i sa'âdetime 'arz-ı hâl idüb mahalle-i mezbûrede vâki' câmi'î şerîfde evkât-ı hamsede edâ-i salât olunub câmi'î şerîf kurbunda olan menâzil ashâbı tam'-u hâmlarından nâşî menzillerini kefereye icâr ve bu vecihle taklil-i cem'iate sebep olmalarını inhâ ve hakikat maddede iştibâh vâki' olmağla husûs-i mezbûri gereği gibi suâl ve tahkik ve hakikât-ı hâli ne vecihle ise sihhat ve hakikatleri üzere der-'aliyyeye 'arz u ilâma müsâra'at olunmak bâbında kasd-ı ihrâz-ı mesûbât ile bu dâ'ilerine hitâben bâ-şeref-rîz sudûr eden fermân-ı âlişân mahrûse-i mezbûre mahkemesine lede'l-vurûd imtisâlen lehü kibel-i şer'eden mürsel Mehmed Hayat Efendi dâ'ileri ma'an mürsel ümenâ-i şer'le mahalle-i mezbûreye varub fi'l-hakika yirmi üç bâb menâzil ashâbı ilâm-ı dâ'ilerine mahsûben takdim olunân bir kıt'a defter mantûkunca ehl-i zimmet tâifesine icâr eyledikleri muâyene ve tahkik ve mahallinde tahrîr ve meclis-i şer'a gelüb inhâ eylediği bil-iltimâs pây-e-i serîr-i a'lâya 'arz ve ilâm olundu bâki fermân hazreti men lehül-emrindir tahrîren fi'l-yevmi't-tâsi'u 'aşara min şehri Rebî'ül-âhir li-sene ihdâ 'aşara ve mieteyen ve elf.

El-'abdu'dâî li'd-devleti'l-'aliyye-i'l-Osmâniyye Halife-zâde Hamdullah el-me'mûr bi-kazâ-i Burûsa el-mahrûse.